

Корольова Л.Й., Шендрикова С.П. ІСМАЇЛ МУФТІЙ-ЗАДЕ – ДЕПУТАТ ДЕРЖАВНОЇ ДУМИ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ ПІСЛЯ СКАЛИКА

У політичній історії кримськотатарського народу відома плеяда видатних громадських діячів кінця XIX – початку XX ст. Серед них одне з почесних місць посідає постать полковника, військового історика, мецената, просвітителя Ісмаїла Муфтій-заде (1841-1917). Багато в чому його діяльність визначила шляхи розвитку кримськотатарського суспільства на початку XX ст.

І. Муфтій-заде народився в Євпаторії 3 травня 1841 р. у родині офіцера російської армії (у майбутньому генерал-майора) Батира-Челебі Муфтій-заде та його дружини Хакіме. Пристойну освіту він отримав у одній із столичних гімназій.

Довгі роки віддано військовій службі, яка почалася з 16 липня 1857 р., коли молодий унтер-офіцер був зарахований до лейб-гвардії кримськотатарського напівескадрону, пізніше його переведено до лейб-гвардії 3-го Кавказького козачого ескадрону власного його Величності конвою. Кілька разів І. Муфтій-заде служив у штабі Одеського військового округу та у 1-ій зміні лейб-гвардії команди кримських татар. Наприкінці служби його прикомандировано до штабу 7-го Армійського корпусу. 20 квітня 1893 р. височайшим наказом І. Муфтій-заде присвоєно звання полковника й звільнено від служби з дозволом користуватися армійським мундиром. Була призначена пенсія [1].

Під час військової служби І. Муфтій-заде було кілька разів нагороджено. Він став кавалером ордена Св. Станіслава 2-го й 3-го ступеня. Сумлінну службу відзначили присвоєнням позачергових офіцерських звань. За вправні дії йому були подаровані цінні речі: рушниця з імператорським вензелом та шашка у срібній оправі конвойного його Величності зразка.

Вже після звільнення з військової служби за активну громадську роботу його також кілька разів нагороджували. Серед цих нагород слід виокремити орден Св. Анни та срібну медаль на пам'ять про імператора Олександра III.

Після відставки з військової служби І. Муфтій-заде активно зайнявся громадською роботою. На цій ниві йому також вдалося досягти значного успіху. У першу чергу він намагався розглядати питання, які безпосередньо торкалися нагальних проблем кримських татар і Криму.

На той час це була людина досить високого інтелекту, з уже достатньо сформованим світоглядом, сталою моральністю й громадською позицією. Очевидно, що І. Муфтій-заде був глибоко віруючою людиною й поділяв усі догмати мусульманського віровчення суннітського напрямку.

На його політичні погляди дуже сильно вплинули родинні традиції старої кримськотатарської шляхетської верстви й багаторічні гвардійська та військова служби. Можна сказати, що він був поміркованим монархістом, який чекав змін еволюційного спрямування. Безперечно, І. Муфтій-заде поділяв погляди свого друга І. Гаспринського й часто був солідарним із ним у питаннях організації й проведення громадських акцій, які були спрямовані на розвиток культури й освіти кримськотатарського народу.

І. Муфтій-заде користувався величезним авторитетом серед губернського дворянства. Шляхта Бердянського повіту знала про його енергійність та організаторські здібності. Саме тому вона знайшла можливість висунути кандидатуру І. Муфтій-заде до органів станового самоврядування. Так, наприкінці 1893 р. його було обрано представником від цього регіону у Таврійське губернське депутатське зібрання терміном на три роки [2].

У тому ж році І. Муфтій-заде запропонував ідею створення Кримської мусульманської благодійної громади “Джеміет хайріє”. У 1896 р. ним опрацьовано статут, який затверджено міністром внутрішніх справ І.Л. Горемікінін. Після тривалої процедури “Джеміет хайріє” було відкрито 7 липня 1897 р., при наявності 62 членів, котрі внесли 975 карбованців, І. Муфтій-заде обрано головою, помічником голови став А.М. Тайганський, членами правління – С.А. Омеров, С.М. Ібрагімов [3]. “Джеміет Хайріє” не тільки надавала допомогу бідним мусульманам, а і сприяла духовному та культурному розвитку народу. Очоливши цю громадську організацію, Муфтій-заде доклав багато зусиль та власних матеріальних статків для розвитку благодійної справи, брав участь у вдосконаленні народної освіти, національної культури, безпосередньо формував нове покоління кримськотатарської інтелігенції. Наприклад, за рахунок коштів очолюваного І. Муфтій-заде “Джеміет хайріє” сплачувалися одноразові й щомісячні допомоги бідним мусульманам, ремонтувалися старі й будувалися нові мектебе, виділялися гроші на стипендії талановитим учням Сімферопольської татарської вчительської школи тощо [4].

І. Муфтій-заде розумів важливість друкованого слова рідною мовою. Свого часу він, серед небагатьох інших, підтримав ідею І. Гаспринського про створення мусульманської друкарні, ставши одним з перших передплатників газети “Переводчик-Терджман” [5]. Це визнавав й зазначав власне сам І. Гаспринський у редакційній статті першого числа газети “Переводчик-Терджман” [6]. Разом з іншими І. Муфтій-заде допомагав видавництву й матеріально [7]. Він завжди був бажаним гостем на святах річниць створення видавництва І. Гаспринського. У пору розвитку своєї політичної кар'єри був навіть дописувачем цієї авторитетної газети, де ставив питання про розвиток благодійної справи, просвітанства і про становище кримськотатарського народу [8].

Багато років був почесним попечителем Сімферопольської татарської вчительської школи, займався організацією благоустрою цього навчального закладу, надавав великі грошові внески на її утримання,

сприяв покращенню навчального процесу, вникав у суть змін навчальних програм тощо. Татарська вчительська школа вимагала збільшення не тільки класних кімнат, але й розширення шкільного подвір'я. Довгі роки гроші на цю справу не виділялися. На допомогу цьому горю прийшов попечитель школи полковник Ісмаїл Мурза Муфтій-заде, який на особисті кошти купив за 5000 крб. сусіднє подвір'я Степанова і передав його школі[9].

Активну участь брав І. Муфтій-заде у роботі науково-краєзнавчої організації, яка називалася Таврійська вчена архівна комісія [10]. Найбільш вагомим внеском в історичне кримиознавство стала його цікава наукова розвідка-дослідження “Очерк столетней службы крымских татар с 1783 по 1889 год”[11]. Пізніше він доповнив її, кілька разів перевидавав, у тому числі з ілюстраціями й у перекладі А. Чергєєва рідною мовою[12].

Його внесок у розвиток земського руху Криму був досить помітним. Так, у грудні 1906 р. Євпаторійське повітове земство висловило щире вдячність Муфтій-заде за опікування проблемами місцевого самоврядування [13].

Навіть у досить похилому віці І. Муфтій-заде не полишав громадської роботи на благо кримськотатарського народу. Відомо, що у 1917 р., незадовго до смерті, він працював на посаді присяжного повіреного у мусульманському виконавчому комітеті[14].

Досить яскраво розкрився І. Муфтій-заде на політичній ниві. Разом з І. Гаспринським та іншими громадськими та релігійними діячами кримських татар брав активну участь у роботі повноважної делегації кримських татар у Санкт-Петербурзі навесні 1905 р. [15]. Зокрема, І. Муфтій-заде очолив делегацію на прийомі у військового міністра Російської імперії генерала В.В. Сахарова для подання прохання від кримськотатарського народу[16]. Безперечно, І. Муфтій-заде суттєво вплинув на розробку цього цікавого документа. Використовуючи величезний досвід військової служби, саме він мав право опрацювати основні положення петиції кримських татар, що торкалися релігійно-національних питань проходження військової служби мусульманами взагалі й кримськими татарами зокрема. По-перше, новобранці з числа кримських мусульман повинні були групуватися таким чином, аби вони мали змогу користуватися послугами мулли. Це стосувалося, насамперед, тих місцевостей, де не було парафіяльного мулли. По-друге, виходячи з особливостей ісламського релігійного культу, кримськотатарські делегати просили міністра дозволити солдатам-мусульманам мати окремих військових казан[17].

І. Муфтій-заде стояв біля витоків створення “Бутюнрусіє мусульманларнен іттіфакє”. Його знали як активіста кримського відділення цієї політичної організації[18]. Зокрема, він брав участь у роботі так званого “кримсько-мусульманського зібрання”, на якому фактично було створено кримську філію партії “Іттіфак ель муслімін”. У ході роботи цього національного форуму делегати виявили І. Муфтій-заде неабияку повагу й висловили визнання його величезного впливу й авторитету серед одновірців[19]. Тоді ж він увійшов до складу членів Кримського відділення “Іттіфак ель муслімін”, очолюваного І. Гаспринським[20].

Найвищим досягненням політичної кар'єри І. Муфтій-заде можна вважати його обрання депутатом III Державної Думи Російської імперії [21].

Як відомо, Державна Дума III скликання працювала з 1 листопада 1907 р. по 9 червня 1912 р., була єдиною, що працювала весь відведений законом термін. Протягом 5 сесій Державна Дума розглянула 2432 законопроекти. Із 442 депутатів, обраних до її складу, мусульманами було тільки 10 осіб. Безперечно, це було наслідком нового виборчого законодавства, яке мало дискримінаційний характер.

З 10 депутатів-мусульман тільки вісім об'єдналися у мусульманську фракцію. Ібрагім бек Гайдаров спочатку приєднався до соціал-демократів, але потім все ж таки повернувся до мусульман. З іншого боку, відмовився приєднатися до мусульманської фракції І. Муфтій-заде[22]. Як і І. Гаспринський, він був переконаним прибічником поступового прогресу й еволюційних форм розвитку суспільства, обрав лави найпотужнішої думської право-ліберальної партії “17 октябрія”[23].

І. Муфтій-заде усі питання, які торкалися мусульман, підтримував спільно із депутатами відповідної фракції. До того ж, хоча самі депутати мусульманської фракції спочатку підтримували кадетів, однак, з плином часу, стали голосувати разом із октябристами[24].

У складі октябристської фракції він досить активно працював у думських комісіях. Протягом всіх п'яти сесій перебував у складі “Комісії з віросповідчих справ”. Крім цієї, під час роботи першої й другої сесії, працював ще й у “Комісії з переселенської справи”. На другій сесії його додатково включили до “Комісії за виконання державного розпису прибутків та видатків”. На останній сесії працював ще у “Продовольчій комісії”[25].

Не зважаючи на певну опозиційність щодо мусульманської фракції, діяльність І. Муфтій-заде проходила у відповідності із рішенням кримської філії “Іттіфак ель муслімін”. Цей депутат Державної Думи проводив численні та корисні зустрічі із співвітчизниками та одновірцями. Основною їх метою було виявлення нагальних потреб кримських татар, координація власних дій, пошук можливостей політичного впливу.

Наприклад, І. Муфтій-заде розгорнув досить напружену боротьбу за збереження власності кримських вакуфів. Перед Державною Думою та виконавчою владою він кілька разів ставив питання про повернення кримським татарам вакуфного нерухомого майна і особливо ґрунтів.

Відомо, що у березні 1908 р. І. Муфтій-заде звернувся до голови Комітету міністрів П.А.Столипіна з проханням про залишення керівництва вакуфами у віданні Таврійського губернського й повітових земств.

Після цього, 10–11 березня у Сімферополі під головуванням губернатора В.В.Новицького відбувся з'їзд кримськотатарської шляхти й духовенства. Головним питанням на порядку денному було майбутнє вакуфного майна. Після бурхливої дискусії прийнято рішення про передачу вакуфних ґрунтів Криму під керівництво і контроль ТМДП. Тоді ж до складу правління введено окремих членів, які репрезентували інтереси кримськотатарської мусульманської громади міста й села.

Ще одним важливим напрямком роботи І. Муфтія-заде у Державній Думі була боротьба за реформи системи національної освіти кримських татар. Він безпосередньо опікувався розвитком мережі навчальних закладів нового типу – мектебе-руштіє. До речі, саме І. Муфтія-заде ще на громадській посаді голови сімферопольського “Джеміет хайріє” організував у місті одну з перших шкіл такого типу. Це була проміжна ланка між конфесійним мектебе й конфесійним медресе. На думку кримськотатарської громадськості саме мектебе-руштіє мало вибудувати чітку систему світської національної освіти. Спочатку традиційні мектебе мали перетворитися на світські початкові навчальні заклади: мектебе-руштіє - на прогімназії; відповідно, медресе – у гімназії. З плином часу вони планували підвищити статус цих шкіл. Мектебе залишилися початковою школою, мектебе-руштіє перетворювалося б на середню, медресе – на вищу[26]. Колоніальна влада Таврійської губернії з 1908 р. почала активно противитися розвитку цієї системи реформованих шкіл кримських татар і особливо мережі розповсюдження мектебе-руштіє. Вже як депутат Державної Думи І. Муфтія-заде переймався цією складною проблемою. Він і його однодумці намагалися зберегти цей унікальний тип національної школи, зверталися до високих урядовців, брали участь у роботі численних нарад різних рівнів, висловлювали протести. Намагаючись зберегти мектебе-руштіє від остаточного розгрому, І. Муфтія-заде спробував винести це питання на розгляд Державної Думи[27].

Відома його промова, яку він виголосив у стінах Таврійського палацу 8 березня 1910 р.[28]. Ніщивній критиці піддалася політика, яку проводило міністерство народної освіти Російської імперії[29]. З болем у серці він закликав депутатів підтримати права мусульман на освіту рідною мовою. І.Муфтія-заде, зокрема, сказав, що з усіх російських підданих тільки мусульмани є найбільш відсталими за своїм розвитком. Велику провину поклав на Міністерство народної освіти. На його думку, воно штучно затримувало розвиток мусульманської освіти. І. Муфтія-заде навів приклад, що в мектебе й медресе до 1907 р. мусульмани мали право займатися тільки релігією й богослов'ям. На неодноразові прохання мусульман про дозвіл ввести грамоту й загальноосвітні дисципліни у мектебе вони отримували брутальну відповідь: “Вивчайте вашу релігію, зубріть ваші молитви, а інші науки вчіть у російській школі й російською...”[30].

Важливим питанням, яке намагався вирішити І. Муфтія-заде у Державній Думі Російської імперії, було скасування застарілого закону, що надавав виключне право мусульманському духовництву розв'язувати усі духовні проблеми кримських татар. Справа у тому, що з часом духовництво у Криму набуло спадкового станового характеру, тобто воно перетворилося у соціальне, класове й навіть, певною мірою, кастове явище. На варті привілеїв цієї верстви мусульманського духовництва стояв закон. Цей стан речей, як відомо, йшов у розріз із одвічними ісламськими традиціями.

Кримськотатарські ліберали, інші прогресивні сили спробували змінити цю ситуацію. У липні 1910 р. І. Муфтія-заде та його однодумці від імені кримськотатарського народу направили до міністерства внутрішніх справ документ, у якому заявили про нагальну потребу зміни 1368 статті закону про духовне правління мусульман Таврійської губернії.

Більше того, вже 16 грудня 1911 р. І. Муфтія-заде підготував і запропонував на розгляд Комісії у справах релігії Державної Думи відповідний законопроект[31]. Він був підтриманий як депутатами, так і Державною Радою, які, у свою чергу, направили його на затвердження імператору Миколі II. 9 лютого 1912 р. він затвердив цей закон, що стало реальною та наочною перемогою у депутатській діяльності Муфтія-заде.

На посаді депутата Державної Думи І. Муфтія-заде опікувався й суто кримськотатарськими проблемами, які виникали безпосередньо у Таврійській губернії. Він ставив конкретні й гострі питання про становище мусульман у Криму перед губернатором й іншими чиновниками краю [32].

Таким чином, можна з упевненістю сказати, що вся суспільно-політична діяльність І. Муфтія-заде була спрямована на реалізацію нагальних потреб кримськотатарського народу, зокрема й мусульманського населення Російської губернії взагалі. Особливо яскраво вона виявилася під час роботи депутатом Державної Думи. Діяльність у фракціях характеризує його як послідовного ліберала, який чітко виконував свої громадські, партійні й фракційні обов'язки. Напрямки депутатської служби І. Муфтія-заде свідчать про реальну реалізацію національно-ліберальної ідеології, апологетом якої він був. І.Муфтія-заде виступав виразником право-ліберальної політичної ідеї кримськотатарського шляхетства.

Отже, треба зазначити, що І. Муфтія-заде був видатною фігурою у кримськотатарській історії кінця XIX–початку XX ст. Його громадська, меценатська, просвітянська й політична діяльність відбивала світоглядні принципи та національно-ліберальну ідеологію, яка була, безперечно, йому притаманна.

Джерела та література

1. Аирчинская Р. Муфтий-заде и меценаты // Голос Крима. - 1997, 10 января. - № 2.
2. Аирчинская Р. Муфтий-заде и меценаты // Голос Крима.- 1997, 10 января.- № 2; Абибуллаева Д. Исмаил Муфтий-заде и Симферопольское благотворительное общество пособия бедным мусульманам Крыма // Голос Крыма. - 2000, 11 февраля. - № 7.

3. Крымское мусульманское благотворительное общество //Терджиман.– 1322, 08 муххарам (1904, 12 марта.– № 21).
4. Абибуллаева Д. Исмаил Муфтий-заде и Симферопольское благотворительное общество пособия бедным мусульманам Крыма // Голос Крыма. - 2000, 11 февраля. - № 7.
5. Исмаил Гаспринский (1851–1914) // Сборник документов и материалов/ сост. В.Ю. Ганкевич. – Херсон: Отделение историко-культурных проблем юга Украины института искусствоведения, фольклористики и этнологии им. М.Т. Рылского НАН Украины, 1994. - С. 74, 77; // Терджиман. - 1310, 21 шаабан (1893, 25 февраля. - № 7).
6. От редакции // Терджиман. - 1300, 15 джумада-аль-ахира (1883, 10 апреля. - № 1).
7. Дорогой подарок // Терджиман. - 1305, 01 муххарам (1887, 06 ноября. - № 26).
8. Муфтий-заде И. Идаре мектюп // Терджиман. - 1912, 06 листопада.
9. Аирчинская Р. Муфтий-заде и меценаты // Голос Крима. - 1997, 10 января. - № 02; Обычный вечер // Терджиман. - 1315, 25 шаабан (1898, 06 января. - № 1); По словам газеты «Крым» // Терджиман. - 1316, 11 реби аль-аваль (1898, 16 августа. - № 32).
10. Филимонов С.Б. Хранители исторической памяти Крыма. - Симферополь: Таврия, 1996. - С. 78.
11. Муфтий-заде И. Очерк столетней военной службы крымских татар с 1783 по 1889 год // Известия Таврической ученой архивной комиссии. - Симферополь. - 1899. - № XXX. - С. 1-24.
12. Ени китап //Терджиман. - 1913, 08 грудня.
13. Къырым хаберлери //Терджиман. - 1906, 22 грудня.
14. Муфти-заде Исмаил-Мурза //Керимов И.А. «Живая» история Гаспринского. По материалам газеты «Терджиман» 1883-1914 гг. - Симферополь: Тарпан, 1999. - С.80. - Прим. 1.
15. Ганкевич В.Ю. Виникнення національно-ліберального суспільно-політичного руху кримських татар (початок ХХ ст.) // Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України Запорізького державного університету: Південна Україна ХХ століття.- Вип. 1 (4).- Запоріжжя: РА “Тандем У”, 1998. - С. 116.
16. Ганкевич В.Ю. Къырымтатарларнынъ вежялетли депутациясы Санкт-Петербургда (1905 сенесининъ баари)// Ылдыз. - 1998.-№ 1. - С. 86; // Терджиман. - 1324, 13 раби ас-сани (1905, 04 июля.- № 43).
17. 19 мая // Переводчик-Терджиман.- 1905, 03 июня. - № 43.
18. Исмаил Гаспринский (1851–1914) // Сборник документов и материалов/ сост. В.Ю.Ганкевич. - Херсон: Отделение историко-культурных проблем юга Украины института искусствоведения, фольклористики и этнологии им. М.Т. Рылского НАН Украины, 1994. - С. 74, 77.
19. Крымско-мусульманское собрание // Переводчик-Терджиман. - 1905, 25 ноября. - № 97.
20. На собрании мусульман // Переводчик-Терджиман.- 1905, 02 декабря. - № 100.
21. Kırımlı N. Kırım tatarlarında millî kimlik ve millî hareketler (1905-1916). - Ankara: Türk tarih kurumu basımevi, 1996. - S. 129-133.
22. Усманова Д.М. Мусульманская фракция и проблемы «свободы совести» в Государственной Думе России (1906-1917). - Казань: Мастер Лайн, 1999. - С. 43.
23. Kırımlı N. Kırım tatarlarında millî kimlik ve millî hareketler (1905-1916). - Ankara: Türk tarih kurumu basımevi, 1996. - S. 130.
24. Kırımlı N. Kırım tatarlarında millî kimlik ve millî hareketler (1905–1916).– Ankara: Türk tarih kurumu basımevi, 1996.– S. 130.
25. Таблица № 5. Занятость депутатов-мусульман III Государственной Думы в комиссиях и фракциях // Усманова Д.М. Мусульманская фракция и проблемы «свободы совести» в Государственной Думе России (1906-1917). - Казань: Мастер Лайн, 1999. - С. 144.
26. Ганкевич В.Ю. Джадидистська реформа просвіти кримських татар (межа ХІХ–ХХ ст.: Автореф. дис... д-ра істор.наук: 07.00.02/ Інститут сходознавства ім. А. Кримського НАНУ.- К., 2000. - С. 2, 30.
27. Симферополь, 28 сентября // Речь. - 1910, 28 сентября; Ганкевич В.Ю. Очерки истории крымскотатарского народного образования (реформирование этноконфессиональных учебных заведений мусульман в Таврической губернии в ХІХ–начале ХХ века). - Симферополь: Таврия, 1998. - С. 128.
28. Государственная Дума. Третий созыв. Стенографические отчеты. 1910 год. Сессия вторая, т. III. - СПб.: Государственная типография, 1910.- С. 22-23.
29. Kırımlı N. Kırım tatarlarında millî kimlik ve millî hareketler (1905–1916).- Ankara: Türk tarih kurumu basımevi, 1996. - S. 132.
30. Родной язык (По стенографическому отчету Государственной Думы. Заседание 8 марта) //Керимов И.А. “Живая” история Гаспринского. По материалам газеты “Терджиман” 1883-1914 гг.– Симферополь: Тарпан, 1999. - С. 204.
31. Муфтий-заде И. Доклад по законопроекту //Приложения к стенографическим отчетам Государственной Думы. Третий созыв. Сессия пятая. 1911-1912 г.- СПб.: Государственная типография, 1911.- № 196. - С. 1-2.
32. Девлет думасынынъ //Терджиман. - 1911, 15 липня.